

معیارهای فضاهای شهری باز و جمعی و نقش آنها در تعاملات اجتماعی با تأثیرپذیری از بافت تاریخی شهر (نمونه موردی میدان امام ارومیه)

مریم رضامنش^۱

چکیده

وجود فضاهای جمعی، همواره نقش بسیار مهمی در جذب مردم و حضور آنها در شهرها داشته است. این حضور، فرصت تعاملات اجتماعی را فراهم نموده و باعث پدید آمدن خاطره جمعی مشترک گردیده است. این فضاها حامل میراث تاریخی و فرهنگی جامعه هستند؛ اما متأسفانه امروزه شهرهای ایران فاقد فضاهای جمعی مناسب برای تحقق و تقویت حیات مدنی و اجتماعیند. در واقع فضاهای جمعی شهری، همواره تحت تأثیر بناهای همجوار و محیط کالبدی شکل گرفته‌اند. از آنجایی که در این عصر مدرن تعاملات اجتماعی روز بروز کمرنگ میشوند، ضرورت بررسی چنین فضاهایی برای احیای روح خاطره جمعی و برقراری روابط اجتماعی امری حیاتی بنظر میرسد. از اینرو نوشتار حاضر درصدد تحلیل عوامل و معیارهای مؤثر در شکلگیری فضاهای باز و جمعی پویا میدان امام همجوار بازار ارومیه و مسجد تاریخی جامع ارومیه است. این پژوهش براساس مطالعات میدانی و اسناد کتابخانه‌یی صورت گرفته است و روش تحقیق آن توصیفی و تحلیلی میباشد.

کلید واژگان: فضای شهری؛ فضای جمعی؛ فضاهای باز؛ تعاملات اجتماعی؛ میدان امام؛ ارومیه

مقدمه

فضاهای شهری، مکانهایی هستند که به عموم شهروندان تعلق داشته، منحصر به جنبه کالبدی و فیزیکی نبوده و درحقیقت با حضور انسان و فعالیت او معنا مییابند. فضاهای عمومی شهری،

---

۱. کارشناس ارشد مهندسی معماری دانشگاه ارومیه؛ rezamanesh.m@gmail.com

مکانهای ملموسی هستند که فعالانه بر زندگی ما اثر می‌گذارند. این فضاها، دارای ویژگی‌هایی مانند سرزندگی، تحرک، تحول مداوم، پیوستگی و گسستگی هستند. مهمتر اینکه همه گروه‌های اجتماعی میتوانند در این فضاها حضور یابند. فضاهای شهری قدمتی دیرینه در تاریخ شهرسازی داشته و در ادوار مختلف به اشکال گوناگون در شهرها حضور یافته‌اند و سبب شکلگیری بافت شهری در پیرامون و یا بر حول محور خود گردیده‌اند. اما در اواخر قرن نوزدهم و پس از حضور اتومبیل در عرصه شهرها، فضاهای عمومی به یکباره عمده کارکرد گذشته خود را از دست دادند و چالشها و مفاهیم جدیدی مطرح گردید.

در گذر از شهر و در این بهبوه زندگی روزمره اگر نگاهی به شهر و فضاهای جمعی شهر خود بیاندازیم، متوجه میشویم که این فضاها خالی از روح و زندگی مردمی شده‌اند. اگر بخواهیم با دوستان خود قرار بگذاریم که ساعتی را در کنار جامعه انسانی بگذرانیم و تعاملات اجتماعی برقرار نماییم به یک فضای باز شهری نیازمندیم. اگر چند لحظه بیاندیشیم، متوجه میشویم که فضایی در شهر که نیاز تعاملات اجتماعی ما را در کمال آرامش و زیبایی بصری و مکان‌یابی مناسب به دور از رفت و آمدهای مزاحم برطرف سازد، نماییم! این کمبود به مفهوم عدم وجود چنین فضایی در شهر نمیباشد، بلکه بمعنای عدم وجود شرایط مناسب برای روح جمعی مردمی میباشد؛ فضایی که در آن بتوان به دور از معماری بسته و بی‌روح به برآوردن نیازهای اجتماعی پرداخت. در واقع از حدود سه دهه پیش و با گسترش فناوری ارتباطات و اطلاعات و افزایش تقاضای عمومی، کیفیت بخشی به فضاهای شهری از یک راهکار به ضرورتی انکارناپذیر بدل گردیده است؛ فضایی سرشار از امنیت خاطر برای ایجاد خاطره‌های جمعی، برای گذراندن اوقات فراغت در میان جمع. در میدانگاههای برخی از شهرها از جمله شهر اصفهان، این تعاملات اجتماعی پویا را به دور از حیث معمارانه فضا، بوضوح میتوان دید، اما در شهرهایی همچون ارومیه بجز چند فضای شهری نیمه‌باز، فضاهای جمعی دیگری بعنوان فضای شهری مردمی نمیتوان معرفی کرد. در نوشتار حاضر به مفاهیم اصلی فضای جمعی و باز شهری اشاره شده و بدنبال آن مصادیقی از فضاهای جمعی در شهرهای ایرانی اسلامی ذکر میگردد. این تحقیق با تحلیل میدانگاه خیابان امام ارومیه، نقش فضاهای جمعی را در تعاملات اجتماعی زندگی شهری مورد تحلیل و بررسی قرار داده و به معیارها و عوامل ملزوم جهت شکلگیری فضاهای باز جمعی توجه مینماید.

مفهوم فضای عمومی و ابعاد اجتماعی آن

فضای عمومی از دیدگاه اجتماعی فرهنگی بعنوان مکانی جهت ایجاد و تقویت مناسبات و روابط بیرونی، تعاملات، تغییرات و رویاروییهای اجتماعی و مکانی که گروههای مختلف با خواستها و علایق متفاوت گرد هم جمع میشوند، تعریف میشود (رفیعیان و سیفانی، ۱۳۸۴: ۳۱). با توجه به این تعریف، یکی از ابعاد مهم اینگونه از فضاها بعد اجتماعی آن است. بعد اجتماعی فضای عمومی، به مردم و فعالیت آنها جهت خلق، بهره‌برداری و مدیریت این فضاها اشاره دارد (Mitchell, 1996) به بیانی دیگر، این عبارت دربردارنده مفهوم دسترسی آزاد برای عموم و فراهم نمودن زمینه‌های کالبدی جهت وقوع فعالیتهای جمعی و تعاملات اجتماعی است (مدنی‌پور، ۱۳۸۷: ۲۶۸). با توجه به تعریف فوق، مهم‌ترین بُعد از ابعاد اجتماعی فضاهای عمومی، وقوع تعاملات اجتماعی در آنهاست. تعاملات اجتماعی به مفهوم کنش پویا میان دو یا چند فرد و یا بروز فعالیتهای جمعی در فضای عمومی شهر است (Latour, 1996:228-245). این دسته از فعالیتهای بزعم یان گل، وابسته به حضور دیگران در فضاست و شامل تعاملات فعال همچون صحبت کردن، سلام و احوالپرسی کردن و تعاملات منفعل مانند تماشای مردم و گوش دادن به صحبت‌های آنان میگردد (گل، ۱۳۸۹: ۹۰). در اینجا باید متذکر شد که شرط اصلی بروز فعالیتهای جمعی چه بصورت فعال و چه بصورت منفعل، وجود شرایط محیطی مناسب و حضور دیگر افرادی است که جهت انجام فعالیتهای اختیاری و ضروری به فضا مراجعه نموده‌اند (Tang & Hayat, 2012:198-212). بنابراین جهت بروز فعالیتهای جمعی در یک فضا و تبدیل آن به یک فضای عمومی حامی تعاملات اجتماعی، توجه به یکسری از معیارها و شاخصهای سنجش جهت ارزیابی آن، ضروری است. مقصود از معیارهای اجتماعی، تمامی مؤلفه‌های کلانی است که از سنجش رابطه میان مردم و فضا بدست می‌آید (Coles & Caserio, 2001:10-29). به همین منظور به چند معیار اساسی جهت تعریف ابعاد اجتماعی مورد نیاز فضاهای جمعی اشاره میگردد. معیارهای مشترک مورد نظر شامل ایمنی و امنیت، جذابیت و سرزندگی، دسترسی و عدالت، مشارکت و هویت‌بخشی میگردد. لازم بذکر است که عدم وجود هر یک از معیارهای ذکر شده مجموعه فضای جمعی باعث عدم پویایی و در نتیجه عدم بهره‌مندی مردم از این چنین فضاهایی میگردد.

۱. مشارکت

فضاهای عمومی در شهر زمینه مشارکت مردم را فراهم آورده و آنها را به هم مرتبط میسازد (فرهنگ، ۱۳۹۲: ۹۱) و به همبستگی اجتماعی و ارتباطات متقابل چهره به چهره، تحرک فکر و اندیشه و اهمیت زیباشناختی فضاهای شهری تأکید دارد و ارتباطات یک‌جانبه و خودمحوریهای سودجویانه را نفی میکند. بر این اساس، توجه بیش از حد به فضاهای خصوصی را نفی میکند، زیرا در این حالت ارزشهای اجتماعی نادیده گرفته میشود و در نهایت انسان شهرنشین هرچه بیشتر از گذشته منزوی شده و زندگی جمعی در فضاهای شهری کم‌رنگ میگردد (شارع‌پور، ۱۳۸۹: ۱۲). فضای عمومی در شهرها اجازه حرکت و فعالیتهای عمومی را به فرد میدهد، آنها را از محدوده فضای خصوصی بیرون کشیده، با هم مرتبط میسازد و زمینه مشارکت مردم را فراهم مینماید. در مقابل، با تسلط فضای خصوصی ارزشهای اجتماعی نادیده گرفته میشود و انسان شهری را به زندگی خصوصی مشغول میسازد. بطور کلی، فعالیتهای پایه و اساس ایجاد یک فضا هستند و اینکه افراد کاری جهت انجام دادن داشته باشند، خود دلیلی جهت حضورشان در فضا میشود. وجود فعالیتهای زیاد در یک فضا باعث میشود افراد فرصت و شانسهای زیادی جهت مشارکت داشته باشند (رفعیان و حسین‌پور، ۱۳۹۱).

۲. سرزندگی

طراحان جهت کسب سهم بیشتر از سرمایه‌ها، استعدادها، خلاقیتها و توجه جامعه بین‌المللی «سرزندگی» را بعنوان ابزار مؤثری جهت ارتقای توان رقابتی فضاها در عرصه شهری تلقی میکنند. امروزه توجه صرف به جنبه کمی طراحی و برنامه‌ریزی فضا و نگاه تک بعدی به آن، سبب کاهش کیفیت اغلب فضاهای عمومی شده است. فضاهای عمومی با میزان جذابیت خود و اثرگذاری بر ذهن انسان میتوانند شادابی و سرزندگی در شهرها و محلات آن را تأمین کنند (رهنمایی و اشرفی، ۱۳۸۶: ۲۸). لنارد فضای عمومی را با شرایط ذیل سرزنده میداند:

۱. عرصه عمومی فعالیتهای، جشنها و فستیوالهای بسیاری را بوجود آورد و همه شهروندان را در کنار هم جمع کند.

۲. همه شهروندان به هم اعتماد داشته باشند و برای یکدیگر ارزش قایل شوند.

۳. باعث گفتگو میان شهروندان شود.

۴. چند عملکردی باشد؛ اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... همانند آگورا یونان باستان.

۵. ملاحظات زیباشناسانه داشته باشد (کیت سیمور و تیمر، ۱۳۸۵: ۳۵).

اما آنچه باعث پیوند سرزندگی فضای عمومی میشود توجه به این ویژگی است که فضای عمومی سرزنده مکانی برای یادگیری باشد؛ امری که برای تمامی شهروندان بویژه برای کودکان و نوجوانان ضروری است. فضای جمعی، چارچوب شهر را بعنوان فضایی مشخص میکند که زندگی در آن جریان دارد و نشانه‌ی محرز شناسنامه‌ی فردی و اشتراکی است.

۳. هویت بخشی

گفته میشود انسان تنها پدیده‌ی است که دغدغه‌ی هویت دارد و همواره بدنبال ابزاری میگردد که خود را بواسطه‌ی آن تبیین کند. هنرهای بومی و صنایع دستی و شاخصهای هنری با عرضه‌ی خود در فضاهای عمومی بستری برای عرضه‌ی این فعالیتها آماده میسازند تا شهر از این خلاقیتها استفاده کرده و هویتمند شود. توجه به این فعالیتهای بومی و شاخصهای هنری و صنایع دستی ناشی از خلاقیتهای ساکنین شهر در فضاهای عمومی میتواند گردشگران را بخود جلب کرده و باعث هویت بخشی به شهر شود (برزگر، ۱۳۸۴: ۲۷). این پدیده را بخوبی در شهر اصفهان میتوان مشاهده کرد که خلاقان صنایع دستی و شاخصهای هنری در فضای عمومی بازار و میدان نقش جهان اصفهان چگونه باعث هویت دهی به شهر و زنده سازی فضاهای جمعی شده‌اند.

۴. جذابیت

فضاهای عمومی در شهر و نواحی مسکونی چنانچه دارای جذابیت باشند، میتوانند بعنوان دعوت کننده مردم فعالیتها را از محیط خصوصی به محیط عمومی بکشانند. جذابیت یک شهر را میتوان با توجه به انبوه مردمی شناخت که در فضای عمومی آن گرد هم می آیند و وقت خودشان را در آنجا سپری میکنند. یان گل فعالیتهای بیرونی در فضاهای عمومی را در سه گروه طبقه بندی کرده که هر یک نیازمند خصوصیات متفاوتی در محیط مصنوع است: فعالیتهای ضروری، فعالیتهای انتخابی (فراغت شهری) و فعالیتهای اجتماعی (گل، ۱۳۸۷). فعالیت انتخابی مجموعه پیرامون بوقوع میپيوندند. اینگونه فعالیتها نسبت به کیفیت حساسند و تنها در شرایطی رخ میدهند که کیفیت محیطی مطلوب باشد. ویژگی بارز فضای عمومی خوب، وجود فعالیتهای انتخابی بسیار است. کاربران چنین فضاهایی معتقدند که جذابیت در فضای عمومی میتواند از طریق چنین مواردی ایجاد شود: زیبایی بصری، استقرار کاربریهایی با فعالیتهای ۲۴ ساعته، برگزاری جشنها،

تنوع، ایمنی، امنیت و دسترسی آسان (Hartmann, 2008). یک فضای عمومی بینظیر و جذاب را میتوان از میزان استفاده مردم شهر از فضاهای عمومی برای گذران اوقات فراغت شناخت.

فضای جمعی در شهرهای ایران بعد از اسلام

فضای شهرهای ایران پس از اسلام، تحت تأثیر آموزه‌ها و الگوهای اسلام شکل گرفته است و معنا و کیفیت مرتبط با این الگوها همراه با عوامل کالبدی بکار رفته در شهرها منجر به ایجاد فضاهای جمعی و افزایش حضور مردم در این فضاها گردیده است. شهرهای ایران بعد از اسلام، شهرهایی پویا هستند. جامعه‌ی پویاست که افراد بتوانند به مشارکت بپردازند و نگرشها، نظرات، عقاید و علایق خود را مطرح کرده و مورد تعامل و تقابل قرار دهند. چنین فعالیتهایی نیازمند فضاهایی است که افراد را به مکث و سکون واداشته و گرد هم جمع نماید تا بتوانند از طریق گفتگو و «روابط چهره به چهره و رو در رو» به همبستگی اجتماعی دست یابند (علی‌الحسابی و نفیسی، ۱۳۸۶: ۲۹-۳۸).

مصادیقی از فضای جمعی در شهر ایرانی اسلامی

۱. مرکز محله: ساختار ابتدایی شکلگیری شهر اسلامی در ایران بعد از اسلام، بر پایه ایده مدینه بوده است که ساخت آن براساس تقسیمبندی محله‌ی صورت گرفته و بر این اساس شهر دارای محلات مجزا و مرکز محله‌هایی است که هسته‌های اولیه شکلگیری شهر هستند. در هریک از محله‌های بزرگ و متوسط، یک مرکز محله وجود داشت که از نظر شکلی و کالبدی به دو صورت بودند: نخست بصورت راسته یا گذر که کمی از گذرهای دیگر در محل استقرار فضاهای تجاری و اجتماعی عریضتر بودند و دوم، مرکز محله که بصورت میدانچه بود. این میدانچه‌ها اغلب در محل تقاطع چند راه یا در کنار راه اصلی محله قرار داشتند و پیرامون برخی از آنها تعدادی دکان برای عرضه کالاهای ضروری روزانه و هفتگی اهالی محله قرار داشت. همچنین مسجد، حمام، آب انبار و بعضی دیگر از فضاهای عمومی محله در کنار همین میدانها ساخته میشد (سلطان‌زاده، ۱۳۸۶). در محله در برخورد بین نیازهای انسانی لزوم وجود انواعی از فضاها مشاهده میشود؛ نیاز به تقدس، نیاز به آب موجب میشود که ارزش مکانی قسمتی از شهر بالا رفته و انسان نیازمند در پرداختن به این فضا، گزینه‌های تکمیلی خود را به آن بیفزاید و در گام بعدی، فضا از حضور افراد مملو شده و فضای جمعی با خصوصیت ارتباط انسانی شکل میگیرد.

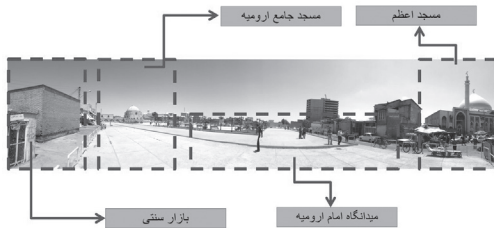
۲. تکیه: آیینهای جمعی نمایشهای نمادینی هستند که از طریق آنها انسجام و همسان‌سازی تعلق

تحت معنوبتی واحد تقویت میشود. مراسمهای آیینی نوعی از مراسمهای جمعی است که هدف عموم شرکت‌کننده در آن واحد بوده و در راستای یادآوری و زنده نگه داشتن نمادهاست. تکیه بعنوان یک عنصر منفرد مهمترین فضایی است که در برگزاری آیین کارکرد مییابد. در تمامی تکایا، عزاداری نشسته و در برخی از آنها تعزیه انجام میشود (امین‌زاده، ۱۳۸۶: ۸). مراسمهای جمعی و آیینی با حرکت‌های فردی مردم، پیوستن آنها به افراد دیگر که منجر به تشکیل گروه میگردد آغاز میشود و در نهایت گروه‌های مختلف از نقاط گوناگون برای تشکیل یک گروه واحد در یک نقطه جهت برپایی هدف نهایی مراسم جمعی به یکدیگر میپیوندند. تکایا بعنوان عرصه جمعی، علاوه بر افزایش تعامل اجتماعی، نقش مهمی را در تقویت حس مکان و شکلگیری خاطره مکان برای مخاطبان فضا داشته‌اند.

۳. بازار: در ایران بعد از اسلام، بازار علاوه بر مرکزیت فعالیتهای اقتصادی، کانون فضاها و فعالیتهای اجتماعی، مذهبی و فرهنگی بوده است. فعالیتهای اجتماعی که در بازار صورت میپذیرد، معمولاً شامل مجموعه به هم پیوسته‌یی از رفتارهاست که توسط مردم و در فضاها مشخصی از بازار با ویژگیهای خاص صورت میپذیرد و یا در طی آن رفتار فضاها و مکانهایی از طریق مسیرهای ثابت در پیکره بازار طی میشود و این فعالیتها ممکن است در زندگی روزمره و یا بصورت فصلی و یا مقارن با دوره‌یی تاریخی و یا رویدادی خاص صورت گیرد. این رفتارهای جمعی در واقع میتوانند کارکرد بنیادی تقویت و همبستگی گروهی را انجام دهد و به ادغام رفتار فردی و ساختار گروهی جامعه کمک کند و در نتیجه موجب کاهش تنش و اضطراب در جامعه گردد (سلطان‌زاده، ۱۳۸۶). چهارسوق بازار و میدان، راسته بازار، سراها، تیمچه‌ها، مسجد، تکیه، حمام، قهوه‌خانه و... در بازارها فضاهایی بوده‌اند که زمینه فعالیت اجتماعی را فراهم نموده و باعث شده‌اند تا بازار علاوه بر نقش اقتصادی، در گردهم آیی، برگزاری مراسمها و آیینها و... ایجاد فضای جمعی در شهر ایفای نقش کند.

بررسی نمونه موردی میدانگاه امام همجوار بازار تاریخی ارومیه و مسجد تاریخی جامع ارومیه در شرح خدمات مهندسان مشاور نقش پیرواوش ارومیه اصطلاحاً اراضی شرق میدان امام خمینی به محدوده‌یی با مساحت بالغ بر بیست هکتار اطلاق شده است که توسط چهار محور امام خمینی، بعثت، شهید باکری و شهید منتظری محدود شده است. واقعیت آن است که تخریب ناشی از بمبارانهای جنگ تحمیلی در تلفیق با موقعیت مرکزی محدوده در سطح شهر ارومیه، فرصتی را فراهم آورد تا مسئولین و نهادهای محلی و ملی در صدد تعریف کانونی شهری بر آیند که هویت

طراحی شهری در فردای ارومیه را از خود متأثر نماید. این خود به تعریف پروژه‌یی انجامید که با مشکلات بخشی از بافت تاریخی شهر ارومیه اراضی شرق بازار در زمینه تحقق پذیری مواجه گردید و روند اجرای آن تا به امروز به درازا کشیده شده است (مهندسان مشاور نقش پیراوش ارومیه، ۱۳۸۹: ۲). در کنار فضاهایی با کاربری مذهبی (مسجد جامع) و تجاری (بازارها و مغازه‌ها) فضای عمومی و جمعی لازم است که در این مکان مردم به استراحت، گفتگو و تعامل بپردازند. وجود مسجد اعظم بعنوان کاربری مذهبی فعال و بازار میوه و تره‌بار باعث تأکید بر لزوم این فضای عمومی شده است. با این اهداف، پروژه میدانگاه امام در سال ۱۳۸۸ ه.ش اجرا و مورد بهره‌برداری قرار گرفته، اما با وجود عدم اتمام ساماندهی کامل اراضی شرقی بازار و مسجد جامع و

تصویر ۱: میدانگاه امام (منبع: نگارنده)

نیز همجواری قوی بعنوان بافت تاریخی و سنتی، فضای شهری بدور از حیات جمعی بوده و چنانکه اشاره شد این فضای جمعی نیازمند امنیت و آرامش، حس تعلق به فضا، مشارکت جمعی، فضاهای رفاهی و خدماتی، جذابیت و سرزندگی شهری است و این میدانگاه با وجود دسترسی آسان به پایانه حمل و نقل شهری، همجوار به قطب اقتصادی شهر و مرکز تاریخی شهر، میدانگاه خالی از روح اجتماعی است.

معرفی بناهای تاریخی همجوار میدانگاه امام

۱. بازار تاریخی ارومیه

بازار قدیمی ارومیه که تا قبل از نفوذ زندگی ماشینی مرکز ثقل داد و ستد و در بین بافت قدیمی مرکز تجاری اجتماعی شهر محسوب میشد، دارای اهمیت ویژه‌یی بوده است. این بافت در گوشه جنوب شرقی شهر قرار داشته و توسط دروازه‌های قدیمی که در مجاورت آن بود محصور شده است. در حال حاضر با توسعه و نوسازی شهر، هسته مرکز بازار شامل قسمتهای تجاری و مذهبی آن باقیمانده است. وجود تیمچه‌ها، سراها، مسجد و حمامها تماماً دال بر آبادانی و تحرک این بخش از شهر در زمانی نه چندان دور میباشد. با دخل و تصرفاتی که بر اثر انقلاب صنعتی و سرزندگی مدرن در کالبد شهر ارومیه صورت گرفته، قسمتهای زیادی از بافت قدیمی شهر،

بخصوص بخش تجاری آن منهدم گشته و اتصال آنها از هم گسیخته شده است. بطوری که در حال حاضر، قسمت کوچکی از بافت قدیمی بازار با حد فاصل دو خیابان و میدان نوساز در شمال شرقی شهر قرار گرفته و یکی از حمامهای قدیمی در قسمت دیگر شهر. در حال حاضر بخش عمده و سالم بازار قدیمی ارومیه در بین خیابانهای عسگرآبادی، امام، مهاباد و اقبال محصور میباشد. قدمت این بنا به دوره صفویه میرسد که در تاریخ ۱۳۶۲/۰۳/۲۲ به شماره ۱۶۳۹ در فهرست آثار ملی کشور به ثبت رسیده است (آرشیو مطالعات و اسناد کتابخانه‌ی میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی، ۱۳۹۲: ۱).

تصویر ۲: بازار ارومیه (ورودی راسته لبنیات‌فروشان) (منبع: نگارنده)

بازار قدیمی شهر ارومیه در مجموعه بافت قدیمی و در گوشه جنوب شرقی شهر قرار دارد. این بازار همراه با تغییر شیوه زندگی، دستخوش تغییرات زیادی شده است. قدیمیترین بخشهای باقیمانده آن به دوره صفویه به بعد تعلق دارد؛ بویژه حمامهای آن که متعلق به دوره زندیه و قاجاریه است. در بازار ارومیه هر راسته و بخشی، از سبک و شکل خاص دوره خود پیروی کرده است. بقایای برجای مانده، نمایانگر ذوق معماری دوره‌های مختلف است. برغم تنوع شکل طاقها، چشمه و گنبدها مجموعه بازار از سادگی ویژه‌ی برخوردار است. بعبارت دیگر، هیچ نوع کاشیکاری، گچبری و سنگ‌کاری در آن دیده نمیشود.

۲. مسجد جامع ارومیه

این بنا در وسط بازار شهر ارومیه واقع شده و یکی از قدیمیترین و ارزشمندترین مساجد تاریخی شمال غرب ایران محسوب میشود. مجموعه بنای کنونی مسجد با بخشهای مختلف قدیمی و

جدید، بمرور زمان در اطراف هسته اولیه بنا- شبستان گنبددار- ساخته شده است که با توجه به مدارک و شواهد بنظر میرسد که بنای اولیه آن مربوط به دوره سلجوقی باشد. البته با توجه به نقشه چهار طاقی این شبستان و ورودیهایی که در جهات مختلف آن وجود دارد، بعضی از محققین بر این عقیده‌اند که مسجد بر روی بقایای آتشکده‌یی از دوره ساسانی بنا شده است. عده‌یی نیز تاریخ بنای مسجد را با تاریخ محراب - ۶۷۶ ه.ق- یکی میدانند؛ اما با توجه به اینکه محراب حاضر بر روی محراب قدیمیتری بنا شده و خود بنا نیز باید قدیمتر از محراب باشد، بنظر میرسد که تاریخ دوره سلجوقی معقولتر باشد. در دوره‌های مختلف، بنای این مسجد تعمیر و بازسازی شده یا الحاقاتی بدان صورت گرفته است؛ از جمله در سال ۱۱۱۸ ه.ق، بدستور رضاقلی خان، بیگلربیگی افشار و حاکم ارومیه، تعمیراتی در این مسجد انجام شده است. هسته اولیه و قدیمی مسجد، شبستان گنبددار مربع‌شکلی است که در اصل از سه طرف ورودی‌هایی داشته که در دوره بعد، محوطه‌های ستون‌داری به آن الحاق گردیده است. این بنا به شماره ۲۳۴ به ثبت تاریخی رسیده است (همانجا).

تصویر ۳: مسجد تاریخی جامع ارومیه (دید از میدانگاه) (منبع: نگارنده)

تحلیلهای کالبدی و محیطی

۱. عامل فرهنگی

اکثر کاربران این مجموعه مسلمان (سنی و شیعه) هستند و اقلیتهای مذهبی دیگر در بین کاربران، مسیحی (آشوری و ارمنی) و یهود و زرتشت وجود دارند. زبان غالب کاربران ترکی بوده و همینطور زبان اقلیت کاربران نیز کردی است. مسجد جامع و اعظم با شاخصیت مذهبی فرهنگی تاریخی خود با قدمت بیش از چند صد سال، خود باعث ایجاد مکانی برای تجمعهای مذهبی و فرهنگی برای تمام اقشار جامعه میباشد.

۲. سرزندگی محیط

بزرگی محوطه، سبب کاهش تراکم افراد شده و بیشتر کاربران مسن هستند که این موضوع باعث کاهش مزاحمت و در نتیجه افزایش امنیت شده است. ولی بگفته برخی از اهالی در ساعات اولیه روز این مکان بدلیل عدم سرزندگی لازم، امنیت کافی ندارد. همچنین بدلیل عدم رسیدگی به فضاهای مخروبه اطراف سایت، این مکان به یک محیط بدون امنیت تبدیل شده است و نیز عدم وجود مبلمان و عناصر معماری مناسب باعث عدم سرزندگی کافی در محیط شده است.

۳. آسایش اقلیمی

تابش مستقیم خورشید و عدم وجود عوامل طبیعی کنترل کننده در فضا مانند درختان بلند، سایبان، آلاچیق و... باعث عدم وجود مکانی مطلوب از نظر اقلیمی برای کاربران شده است. همچنین عدم توجه به جهت وزش باد در طراحی اقلیمی و فقدان المان و یا درختی برای جلوگیری از وزش باد به سمت محوطه، فضا را در معرض بادهای نامطلوب قرار داده است که همه این موارد باعث خالی شدن از حضور کاربر در ساعات روز شده است.

تصویر ۴: میدانگاه و مسجد جامع ارومیه (منبع: نگارنده)

۴. مشارکت در جهت حفظ و توسعه فضا

در صورت ریختن زباله، مردم بدلیل داشتن حس تعلق به فضا، اعتراض میکنند و مانع از بین بردن زیبایی محوطه میشوند. متأسفانه معابر فرعی میدانگاه بدلیل عدم رعایت فروشندگان میوه و تره بار از بهداشت مناسب برخوردار نیست و برای حل این مشکل بعلت اهمیت ویژه این بنا و فضاهای اطراف و فضای عمومی و مرکزی فروش کالا و مذهبی بناها باید مسئولین شهرداری اهتمام ویژه‌ی برای تعبیه سطل زباله و رسیدگی دائم به نظافت فضا از خود نشان دهند.

۵. تعلق‌پذیری

در صورت وقوع مشکل در محوطه بدلیل وجود ترافیک و تصادفات جزئی، افراد مانع از وقوع دعوا و در نتیجه ترافیک میشوند. همچنین در صورت ایجاد مزاحمت برای افراد حاضر در مجموعه و اطراف آن (بخصوص زنان و کودکان)، بدلیل وجود حس تعلق به فضا، مردم از ایجاد مزاحمت جلوگیری میکنند.

۶. وجود مناظر زیبا از منظر کالبدی و طراحی

وجود بازار سنتی شهر ارومیه که در سمت شمال غرب قرار دارد و توجه به طراحی و ویژگیهای زیبایی‌شناسی آن و همچنین طراحی جز به جز عناصر در آن و از طرف دیگر، تردد افراد، باعث ایجاد منظره‌یی زیبا از طرف محوطه به بازار شده است. همچنین در سمت شمال شرق مجموعه، مسجد جامع ارومیه قرار دارد که دارای گنبدی زیبا، قدیمی و خوش ترکیب است که منظره‌یی زیبا ایجاد کرده و نیز مجتمع تجاری نارون واقع در شمال شرق محوطه که در سالهای اخیر احداث شده است، دارای طراحی جزئیات بنا و هماهنگی کالبد بنا میباشد و بخصوص سقفهای شیبدار آن با کل مجموعه، موجب معطوف شدن دید همگان بسمت آن شده است. در جنوب شرقی محوطه، پارکینگ طبقاتی قرار دارد که به حد ساخت و ساز ارتفاع غیر قانونی رسیده و در سمت جنوب مجموعه، خرابه‌هایی دیده میشود که منظر نامناسبی ایجاد کرده است.

تصویر ۵: دید از میدانگاه به مخروطه‌های اطراف مجموعه (منبع: نگارنده)

۷. میزان تعامل عمومی در فضا

این بنا بدلیل آنکه در مرکز شهر قرار گرفته و از جمله بناهای قدیمی مذهبی بشمار می آید و همچنین بدلیل همجواری با بازار قدیمی ارومیه و محل دادوستد کالاها و همجواری با مسجد تاریخی جامع ارومیه از اهمیت ویژه‌ی برخوردار است و اکثر مردم برای خرید و فروش کالاهای مورد نیاز خود و کانون مذهبی تاریخی و قدیمی شهر به این مکان مراجعه میکنند.

تیین ضوابط عام طراحی

مجموعه پیشنهادی ضوابط عام طراحی که بر پایه معیارهای از پیش گفته بمنظور طراحی فضاهای باز شهری در این محدوده تدوین گردیده و بصورت گرافیکی درآمده‌اند و در نهایت با هدف تحقق اصول ارائه شده حرکت میکنند، در ادامه، در قالب توضیحات و پیشنهادات ارائه میگردد (مدنی پور، ۱۳۸۶: ۲۳۲).

				
پرهیز از ایجاد کنجهای تاریک و مخفی	ایجاد محیطی برای معرفی تاریخ شهر	نورپردازی مناسب بناها و فضاها بمنظور ایجاد چهره‌های جذاب و سرزنده در طول شب	حفاظت از آثار باستانی و بناهای تاریخی محدوده و تأکید بر آنها با استفاده از نورپردازی در شب هنگام	توجه و تقویت دید و منظر ایجاد شده بوسیله بناهای شاخص تاریخی و به یادماندنی
				
ایجاد فرصتهایی برای تلفیق طرح با آثار هنری	طراحی کافی تنها و کیوسکهای اطلاع‌رسانی و تأمین تجهیزات دسترسی به اینترنت بی سیم	ایجاد فضاهای استقرار راهنمایان و گردشگران و توزیع اقلام راهنما	تلفیق کاربری اقامتی و کاربریهای تجاری	کاهش و در برخی مواقع حذف کامل تردد خودروها، تا جایی که با کاربری و کیفیت محیطی فضاها و خیابانها سازگار باشد.

شکل ۱: بیان تصویری برخی از ضوابط طراحی (ادهم، ۱۳۸۹)

ضوابط عام اصول طراحی فضاهای باز جمعی در مرکز تاریخی شهر

۱. بهبود تصویری از شهر و تقویت جریان گردشگری محلی و ملی و فراملی

پیش‌بینی مرکز همایش‌های بین‌المللی

تلفیق کاربری اقامتی هتل با کاربریهای تجاری

فعال کردن هسته درونی میدان و ایجاد فضاها و فعالیتهای نو و نه صرفاً مرمت بناها

طراحی فضاهایی بمنظور ارائه خدمات گردشگری مناسب

ایجاد موزه شهر بعنوان فضایی برای معرفی پیشینه و ارائه اطلاعات

۲. اطلاع‌رسانی و دسترسی به اطلاعات

- ایجاد فضاهای استقرار راهنمایان گردشگران و توزیع اقلام راهنما

- طراحی کافی‌نتها و کیوسکهای اطلاع‌رسانی و تأمین تجهیزات دسترسی به اینترنت بدون سیم،

بمنظور ایجاد امکان دسترسی مراجعه‌کنندگان و گردشگران به شبکه اینترنت

- تأمین و مکان‌یابی مناسب نشانه‌ها و تابلوهای اطلاع‌رسانی

۳. کارآیی در مقیاس محلی

- استانداردهای جهانی طراحی فضاهای شهری، هماهنگ با نیازهای معلولان

- استفاده از مصالح سازگار با محیط در کف و بدنه‌ها و مبلمان شهری و پیش‌بینی نگهداری مناسب

از آنها

- طراحی فضای شهری و بناهای پیرامونی، بمنظور استفاده جامعه محلی در جایگاه بهره‌بردار یا

کاربر اصلی

۴. تداوم هویتی، خوانایی و معنا

- حفاظت از آثار باستانی و بناهای تاریخی محدوده و تأکید بر آنها، با استفاده از نورپردازی

مناسب در شب

- توجه و تقویت دید و منظر ایجاد شده بوسیله بناهای شاخص تاریخی و به یاد ماندنی

- ایجاد فرصتهایی برای تلفیق طرح با آثار هنری

- برگزاری مراسمها و آیینهای مذهبی، فرهنگی و هنری

- استفاده از عناصر یادمانی در طراحی

- طراحی مبلمان شهری مطابق با سبک و الگوهای تاریخی با استفاده از مبلمان تاریخی موجود

در محوطه‌ها و بناهای تاریخی

- تعریف ورودیهای فضاها و بناها
- ایجاد توالی معقول و مرتبط فضاها، همراه با برخی نشانه‌ها
- طراحی نقاط جذاب، دوست‌داشتنی و خوشایند
- تعریف روشن و دقیق نقاط مرکزی و مرکز میدان
- توجه به پیوستگی خطوط و ضربانگ روزنه‌ها از نظر شکل و تناسب و رنگ و بافت و ایجاد نماهای هماهنگ
- طراحی نماهای جدید بصورت هماهنگ با نماهای موجود و دارای مقیاس و تناسب بصورت کلی مطلوب

۵. سرزندگی و غنای حسی

- طراحی نماها با توجه به امکان استفاده از بالکنها و عقب‌نشینی طبقات، بمنظور ایجاد فضاهایی با کارآیی کافه رستوران
- نورپردازی مناسب بناها و فضاها، بمنظور ایجاد چهره‌ی جذاب و سرزنده در طول شب
- تدارک امکان غذا خوردن و نوشیدن در فضای باز و ساعات طولانی خرید و فروش، حتی در تعطیلات آخر هفته
- استفاده از عنصر آب در طراحی
- طراحی چندمنظوره محدود و ایجاد مکانی برای شکلگیری انواع گوناگون فعالیتها در زمانهای مختلف فصول سال
- فراهم‌سازی قدرت انتخاب و تنوع در دسترسی به فعالیتها، منابع اطلاعاتی و مکانهای گوناگون
- ادغام کاربریهای ساختمانهای تجاری خصوصی و مؤسسات عمومی، فعالیتها روزانه و شبانه
- کاهش و در برخی مواقع حذف کامل تردد خودروها
- کمک به ایجاد محیطهای پیاده‌سند و القای مقیاس انسانی، با استفاده از طاقگان ساخته شده از چوب، آجر، سنگ و فولاد
- طراحی ویتروینهای جذاب و بدنه‌های فعال در مسیر عابران پیاده

۶. ایمنی و امنیت

- تأمین روشنایی کافی و مناسب در طول شب
- مکان‌یابی تعدادی کاربر ۲۴ ساعته و تقویت سیمای کالبدی و کارکردی فضای شهری در ساعات شب و روزهای تعطیل

- پرهیز از اختلاف سطحهای ناگهانی و اندک در کف، بنحوی که برای عابران ادراک شدنی نباشد.
- دسترسی ایمن فضای پیاده به محور سواره و مناسب‌سازی تقاطعهای سواره با محور پیاده
- طراحی مسیر حرکت اضطراری آمبولانس و اتومبیل آتش‌نشانی
- ۷. **خاطره‌انگیزی و نقش‌انگیزی (ثبت و انتقال خاطرات جمعی)**
- ایجاد فضاهای لازم برای برگزاری نمادین مراسم مختلف و یادبود وقایع تاریخی و کارناوالها و جشنها
- استفاده از سبک معماری قاجار و پهلوی اول در تطبیق با نیازهای برخاسته از روح زمانه
- بازآفرینی نمادین عناصر و المانهای موجود در پیشینه تاریخی محدوده
- تخصیص فضای مناسب برای نمایش آثار هنری و ترکیب آثار جدید و قدیمی با استفاده از فضای میدان
- ایجاد محیطی برای معرفی تاریخ شهر
- پیش‌بینی غرفه‌های فروش صنایع دستی، سوغات و یادگارهای مرتبط با تاریخچه محدوده مانند نقل و فرش و عرقیات و .....
- افزایش حضور مردم در این فضاها و دستیابی به کارکردهای فضای جمعی محلی برای گردهمایی و اجتماع شهروندان
- تقویت نقش اجتماعی شهروندان در مسیر دستیابی به توسعه پایدار (مدنی‌پور، ۱۳۸۶).

نتیجه‌گیری

خاطره جمعی، خاطره مشترک افراد از وقایع و رویدادهای تجربه شده بوسیله آنها بعنوان عضوی از گروه در چارچوبی اجتماعی و فضایی است. بررسی دیدگاه اندیشمندان نشان میدهد که مکان، چارچوب فضایی وقوع رویداد و شکلگیری و تداوم خاطره است. بنابراین مؤلفه‌های تأثیرگذار بر شکلگیری خاطره جمعی را باید در مؤلفه‌های مکان جستجو کرد. پژوهش حاضر نشان داده که مؤلفه‌های تجمع‌پذیری، سکون، دیالکتیک درون و بیرون، یکپارچگی، انعطاف‌پذیری، تداوم، سیما و منظر و تعیین فضایی از مؤلفه‌های فضایی و بناهای یادمانی، فعالیت و عملکرد، رویدادها، نامها و اسامی و زمان وقوع رویدادها از مؤلفه‌های کاراثر مکان تأثیرگذار بر شکلگیری خاطره جمعی و تداوم آن میباشند. مؤلفه‌های فوق از سه طریق بر خاطرات جمعی تأثیرگذارند: وقوع رویداد، شکلگیری تصویر ذهنی از رویداد و تداوم خاطره. بر مبنای نتایج تحلیلی محتوا و بررسی تطبیقی، مؤلفه‌های تأثیرگذار بر وقوع رویداد، بیشترین تأثیر را بر شکلگیری خاطره دارند.

فعالیتها و عملکردها، تجمع‌پذیری، سکون، انعطاف‌پذیری، دیالکتیک درون و بیرون، عناصر یادمانی و زمان وقوع رویدادها از جمله این مؤلفه‌ها هستند. همانگونه که اشاره شد، ایجاد حس تعلق به مکان، ایجاد انسجام اجتماعی، تقویت روحیه مشارکت‌پذیری و ارتقای حس مکان، از جمله کارکردهای خاطرات جمعی هستند. پاسخگویی به نیازهای اجتماعی انسان و تأمین فرصتهای لازم در زمینه کسب تجارب اجتماعی، مستلزم وجود فضاهای جمعی و باز است و فضای جمعی، ظرفیتی عظیم در پاسخ به این جنبه از حیات انسان در جوامع شهری محسوب میشود. از اینرو توجه به این ظرفیت عظیم از یکسو و تأکید بر بُعد اجتماعی انسان و فضا از سوی دیگر، نیاز مبرم فضاهای جمعی را بدیهی میسازد. در نتیجه فرایند اجتماع‌پذیری و ارتقای حیات جمعی درون فضاهای عمومی، مستلزم فضاهای شاد پویای سرزنده امین جذاب میباشد که این مسئله بیش از هر زمان دیگر باید مورد توجه برنامه‌ریزان و طراحان شهری قرار گیرد و مردم نیز مشتاقانه به حضور و مشارکت در چنین فضاهایی پاسخ مثبت دهند. از اینرو در درجه اول، جهت فعال‌سازی فضاهای جمعی، به عوامل کالبدی اشاره شد که روزی فضاهای جمعی شهرهای ایران، به پویایی و سرزندگی خود دست یابند.

منابع فارسی

- آرشو مطالعات و اسناد کتابخانه‌یی میراث فرهنگی و صنایع‌دستی و گردشگری استان آذربایجان غربی، گزارش تاریخچه بازار ارومیه و بافت تاریخی بازار قدیمی ارومیه، ارومیه: ۱۳۹۲.
- ادهم، زهرا؛ «اصول طراحی فضاهای باز شهری در عصر جهانی شدن»، فصلنامه معماری و شهرسازی، دوره سوم، شماره پنجم، پاییز و زمستان ۱۳۸۹.
- امین‌زاده، بهرام؛ «بازشناسی اثر آیینهای جمعی بر پیکره‌بندی شهر سنتی»، مجله هنرهای زیبا، شماره ۸۱، ۱۳۸۶.
- برزگر، احسان؛ هویت و مردم، تهران: انتشارات گوهر، چاپ اول، ۱۳۸۴.
- رفیعیان، مجتبی؛ حسین‌پور، علی؛ نظریه شهر، فضا، مدیریت شهری، تهران: انتشارات طحان، چاپ اول، ۱۳۹۱.
- رفیعیان، مجتبی؛ سیفانی، مهسا؛ «فضای عمومی شهری؛ بازنگری و ارزیابی کیفی»، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۳، ۱۳۸۴.
- رهنمایی، محمدتقی؛ اشرفی، یوسف؛ «فضاهای عمومی شهر و نقش آن در شکلگیری جامعه مدنی از دیدگاه برنامه‌ریزی شهری»، مجله انجمن جغرافیای ایران، شماره ۱۴ و ۱۵، ۱۳۸۶.

- سلطان‌زاده، حسین، فضاهای شهری در بافتهای تاریخی ایران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران: چاپ چهارم، ۱۳۸۶.
- شارع‌پور، محمود؛ جامعه‌شناسی شهری، تهران: انتشارات سمت، چاپ سوم، ۱۳۸۹.
- علی‌الحسابی، مهران؛ نگارش، نفیسی؛ «تجلی فضای جمعی در سکونتگاههای روستایی»، مجله مسکن و محیط روستا، شماره ۶۸۸، ۱۳۸۶.
- فرهنگ، مظفر؛ «رویکردهای معاصر در پژوهشهای محیطی فضاهای باز شهری»، فصلنامه آمایش محیط، شماره ۲۱، دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۳۹۲.
- کیت سیمور، نیکلا؛ تیمر، ونسا؛ «پیش‌درآمدی بر شهرهای سرزنده»، ترجمه لینا طاهری، مجله جستارهای شهرسازی، شماره ۳۲، ۱۳۸۵.
- گل، یان؛ زندگی در فضای میان ساختمانها، ترجمه شیما شصتی، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۸۷.
- _____؛ فضاهای عمومی و زندگی جمعی، ترجمه علی غفاری و صادق سهیلی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، چاپ اول، ۱۳۸۹.
- مدنی‌پور، علی؛ طراحی فضای شهری (نگرشی بر فرآیند اجتماعی مکانی)، تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، چاپ سوم، ۱۳۸۶.
- _____؛ فضاهای عمومی و خصوصی شهر، ترجمه فرشاد نوریان، تهران: سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری، چاپ سوم، ۱۳۸۷.
- مهندسان مشاور نقش پیراوش ارومیه، گزارش طراحی شهری اراضی شرق میدان امام ارومیه، تهران: شرکت عمران و مسکن‌سازان شمال غرب، جلد دوم، ۱۳۸۹.

منابع انگلیسی

- Coles, Richard & Caserio Maria, *Social Criteria for the Evaluation and Development of Urban Green Spaces* School of Architecture & Landscape, Faculty of the Built Environment, UCE, Birmingham, UK, 2001.
- Hartmann, B, *Creative Industries, Innovation and the City Creativity, Culture Innovation - Looking for New Links*, Greenwood press, 2008.
- Tang, Hoay Nee & Tareef, Hayat Khan, "Revisiting Strategies to enhance Social Interaction in Urban Public Spaces in the Context of Malaysia", *British Journal of Arts and Social Sciences*, pp198-212, 2012.
- Latour, Bruno *On Interobjectivity, Mind, Culture and Activity*, volume3, University of California, San Diego, 1996.